

Nieuwe ontwikkelingen in de socialisatie-theorie

C.A.C. Klaassen*

Het onderwerp van dit artikel betreft de sociologische bestudering van onderwijs-, opvoedings- en vormingsprocessen. Deze processen die als doel hebben het tot ontwikkeling brengen van de sociaal-kulturele persoonlijkheid, zijn tot voor kort in de sociologie bijna uitsluitend benaderd vanuit het perspectief van de aanpassing van het individu aan de bestaande samenleving. Deze wijze van bestudering heeft ertoe geleid dat aan de sociologie het verwijt gemaakt is dat zij een instrument van onvrijheid zou zijn en de status quo of tenminste de belangrijkste aspecten van de bestaande orde zou ondersteunen.

In dit artikel zal allereerst getracht worden de hoofdzaken van de 'traditionele' socialisatie-theorie kort samen te vatten, waarna vervolgens enige nieuwe theoretische inzichten van met name de Frankfurter socioloog Habermas ter sprake zullen komen. Deze kunnen beschouwd worden als een voorlopige poging om het aanpassings- en het verzetsmoment van het socialisatieproces begripsmatig met elkaar te verbinden om aldus tot een meer op de realiteit gerichte sociologische benadering te komen.

Als de grondlegger van de sociologische benadering van het fenomeen socialisatie kan men de Franse socioloog Durkheim beschouwen. Reeds aan het begin van deze eeuw sprak hij over opvoeding als een 'socialisation méthodique'. Zoals uit de volgende definitie blijkt, wijkt de betekenis die hij aan

*Geboren 30 augustus 1948 te Nijmegen. Studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen van 1967 tot 1972. Gespecialiseerd in de sociologie van opvoeding en onderwijs. Momenteel als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen.

dit begrip gaf slechts weinig af van die welke in de hedendaagse literatuur op de voorgrond treedt. In zijn werk *Education et Sociologie* definieert Durkheim opvoeding als 'l'action exercée par les générations adultes sur celles qui ne sont pas encore mûres pour la vie sociale. Elle a pour objet de susciter et de développer chez l'enfant un certain nombre d'états physiques, intellectuels et moraux que réclament de lui et la société politique dans son ensemble et le milieu spécial auquel il est particulièrement destiné' (1).

Het doel van de opvoeding is volgens Durkheim het creëren van de sociale mens, dat wil zeggen, een wezen 'capable de mener une vie morale et sociale'.

Bij de geboorte is de mens als het ware slechts een biologisch substraat met nog onbepaalde disposities. De zuigeling, wiens persoonlijkheid eerst in het contact met de sociale omgeving tot ontwikkeling komt, is in deze visie te beschouwen als een 'table presque rase'. Iedere samenleving stelt zich volgens Durkheim als taak de nieuwgeborenen voor te bereiden op het maatschappelijk leven; ze te transformeren van a-sociale wezens tot sociale wezens. De opvoeding, zo stelt hij, 'crée dans l'homme un être nouveau'. Door deze opvoeding is het mogelijk voor de mens om zijn moreel en geestelijk leven te ontplooien. Daartoe is het individu echter aangewezen op de samenleving. Buiten de sociale contacten zou de mens niet als mens kunnen leven. Datgene wat de mens tot mens maakt is immers de beschaving, zo betoogt Durkheim, 'et la civilisation est l'oeuvre de la société'. Durkheim kent aan deze société een zekere relatieve onafhankelijkheid toe. In zekere zin is zij een eenheid welke een leven leidt onafhankelijk van de individuen. In het contact tussen de verschillende individuen ontwikkelen zich volgens Durkheim 'des ensembles sociaux', die min of meer een eigen leven gaan leiden. De participatie aan dit leven van de 'ensembles sociaux' is de voorwaarde voor menselijke ontplooiing. Het opvoedingsproces krijgt daarom bij Durkheim het karakter van een onderwerping van de mens aan de reglementering en discipline van het sociale leven. Deze onderwerping is echter niet totaal. Durkheim kent het gesocialiseerde individu namelijk ook de mogelijkheid toe tot 'un esprit critique' en het vermogen tot reflectie. Echter door zijn theoretische vraagstelling — de vraag naar de mogelijkheid van orde in de samenleving — en door zijn overaksentuering van de eigenstandigheid van de sociale verschijnselen, gaan deze momenten verloren in de konformistische teneur van zijn begrip. Het resultaat van het opvoedingsproces komt tot uiting in het feit dat de individuen zich de 'représentations collectives' van de samenleving hebben eigen gemaakt. Bij de gesocialiseerde individuen gaat het centraal waardensysteem van de samenleving, in de

vorm van het 'conscience collective', het gedrag van de afzonderlijke individuen reguleren. Zo wordt volgens Durkheims opvatting de mens veranderd van een biologisch tot een kultureel en sociaal wezen.

Durkheims opvatting van de opvoeding oftewel de sociale vorming van het individu als een proces van verinnerlijking van waarden en normen, is voor alle latere opvattingen met betrekking tot het socialisatieproces van enorm belang geweest. Vooral Talcott Parsons heeft op deze grondstelling van het opvoedingsproces voortgebouwd, door in zijn theorie de gedachtengang van Durkheim met Freuds theorie van het Über-Ich te verenigen.

In tegenstelling tot Durkheim, die in zijn sociologie uitgaat van het 'conscience collective' en van daaruit de plaats van het individu in zijn sociale omgeving bepaalt, neemt Parsons het handelende individu in zijn sociale omgeving tot uitgangspunt van zijn abstrakt theoretische beschouwingen. Bij laatstgenoemde vormen de handelende individuen tesamen een systeem, hetgeen in zeer algemene zin beschouwd kan worden als het proces van wisselwerking van meerdere personen. Grondthese van Parsons is, dat het in een sociale omgeving handelende individu in gedachten anticipeert op de mogelijke en waarschijnlijke reacties van de andere handelende individuen op zijn eigen handeling. Vanuit deze uitgangsstelling, dat ego zich in zijn handelen richt op alters reactie en omgekeerd, is het mogelijk dat Parsons komt tot de volgende definitie van het sociaal systeem 'A social system consists in a plurality of individual actors interacting with each other in a situation which has at least a physical or environmental aspect, actors who are motivated in terms of a tendency to the 'optimization of gratification' and whose relation to their situations, including each other, is defined and mediated in terms of a system of culturally structured and shared symbols' (2).

De centrale vraagstelling in Parsons' theorie is die van de levensvatbaarheid van het systeem, oftewel de vraag naar de voorwaarden voor de stabiliteitsverzekering van het interactiesysteem. Parsons' definitie van het socialisatieproces dient men evenals Durkheims definitie te zien binnen het begripsmatige schema dat hij aanbiedt als antwoord op bovengestelde vraag. Om te bereiken dat de homeostase in het sociaal systeem gehandhaafd blijft, moet aan zekere funktionele voorwaarden van het systeem voldaan zijn. Het probleem is nu, hoe kunnen de individuen die zich in een bepaald sociaal systeem ontwikkelen, zodanig gemotiveerd worden, dat zij ertoe komen op een wijze te handelen, die aan de voorwaarden van het systeem tegemoet komt. Volgens Parsons verkrijgen de handelende individuen de motivatie tot een dergelijke handelwijze door de mechanismen van socialise-

ring en sociale controle. Deze mechanismen hebben als taak te zorgen dat de behoefendisposities van de handelende individuen in overeenstemming worden gebracht met de vervulling van de gedragsverwachtingen die aan een bepaalde rol vastzitten. Bij een volmaakt functioneren van deze mechanismen zou het resultaat een sociaal gestructureerd rolgedrag zijn, waarbij de handelingsmotieven van de interactiepartners zodanig georganiseerd zijn dat de orde in het sociaal systeem gehandhaaft blijft.

De kern van het socialisatieproces bestaat dus uit het gelijkschakelen van de behoefendisposities van het individu met de vervulling van de rolverwachtingen ofwel de verwachtingen van de interactiepartners. Deze gelijkschakeling is slechts mogelijk als de actores in een bepaalde handelingssituatie zich aan gemeenschappelijke waarden-patronen (value-standards) oriënteren. Door het socialisatieproces worden deze gemeenschappelijke standaarden tot behoefendisposities in de persoonlijkheidsstructuur van het handelende individu.

Parsons: 'The child becomes oriented to the wishes which embody for him the values of the adult, and his visceronic needs become culturally organized needs, which are shaped so that their gratification is sought in directions compatible with his integration into this system of interaction' (3).

Als gevolg van het proces van verinnerlijking van gemeenschappelijke waardenpatronen en gedragsoriëntatie werken de sociale normen dus regulerend op het gedrag van de handelende individuen, hetgeen volgens Parsons een garantie is voor de instandhouding, de stabiliteit van het systeem. Als model voor het proces waarin de normen van de sociale omgeving tot deel van de persoonlijkheidsstructuur van het individu gemaakt worden, maakt Parsons gebruik van de theorie van het Superego van Freud. Door gelijkschakeling van zijn begrip internalisering (verinnerlijking) met Freuds begrip introjectie is Parsons in staat begripsmatig duidelijk te maken, hoe het proces van overdracht van het maatschappelijk normensysteem mogelijk is. Door introjectie van de als ideaalbeeld ervaren ouder (van hetzelfde geslacht) wordt het ouderlijke Über-Ich door de kinderen overgenomen. Door dit proces wordt tegelijkertijd het normensysteem van het gezin en daarmee gedeeltelijk dat van de maatschappij van de ene op de andere generatie overgedragen. Door dit proces leert het individu ook zijn positie in het systeem van sociale betrekkingen kennen. Aan deze positie zijn bepaalde rolverwachtingen gekoppeld. Het is vanuit dit aspect van het handelende individu in zijn eigenschap als rollendrager, dat Parsons in zijn werk *The Social System* het socialisatieproces definieert, en wel als volgt: 'the term is used in a broader sense than the current one to designate the learning

of *any* orientations of functional significance to the operation of a system of complementary role-expectations' (4).

Het systeem van komplementaire rolverwachtingen is in deze visie te beschouwen als het resultaat van de volmaakte afstemming van de handelende individuen op de konformiteit aan het algemeen verbreide systeem van waardenoriëntatie-patronen. Het is om deze reden dat Parsons kan stellen dat 'the socializing effect will be conceived as the integration of ego into a role complementary to that of alter(s) in such a way that the common values are internalized in ego's personality, and their respective behaviors come to constitute a complementary role-expectation-sanction system' (5).

Bovenstaande uiteenzetting van de theoretische zienswijze van Parsons op het socialisatieproces, zeer beknopt weergegeven, is van doorslaggevende betekenis geweest voor de wijze waarop sociologen, met name sociologen uit de school van het structureel-funktionalisme, dit proces bestuderen. Weliswaar zijn er qua formulering vele aanwijsbare variaties, maar de kern van de begripsbepalingen van de meeste auteurs stijgt niet ver boven het pionierswerk van Parsons uit. Om deze reden hebben met name Parsons' opvattingen gediend als aanzetpunt voor kritiek op de overheersende tendens in het denken over socialisatie. Bij de pogingen om tot een nieuwe begripsvorming te komen, wordt meestal aangeknoopt bij het verwijt dat vooraanstaande sociale wetenschappers aan Parsons hebben gericht, dat zijn systematische handelingstheorie in haar vraagstelling meer interesse heeft voor de stabiliteit dan voor de verandering van sociale systemen '6). In de door Parsons aangegeven werkwijze dienen slechts die specifieke wetenschappelijke systeemelementen en -processen onderzocht te worden, die van betekenis zijn voor de continue instandhouding van het evenwicht van het systeem. Voor Parsons is dit hoofdprobleem van het veilig stellen van de stabiliteit van het systeem bepalend voor het perspectief vanwaaruit de selectie en de interpretatie van theoretisch betekenisvolle feiten plaatsvindt. Veranderingen van de structuur van het systeem worden slechts analytisch meegenomen in zoverre zij afweer- en aanpassingsbewegingen van het systeem op evenwichtsverstoringen zijn.

Het verwijt van de beperkte mogelijkheid tot verklaring van de veranderingsprocessen geldt met name ook voor de socialisatietheorie, die het proces van vermaatschappelijking vooral verklaart vanuit het aspect van de systeemhandhaving, hetgeen de aanpassing van het individu aan het bestaande maatschappelijke waarden- en rollensysteem tot konsekwentie heeft.

Dergelijke opvattingen betreffende het socialisatieproces benaderen dit proces te eenzijdig vanuit het perspectief van de maatschappij. De Duitse socioloog Wurzbacher spreekt in dit verband van 'anpassungsmechanistische Vorstellungen' die de suggestie wekken als zou er slechts sprake zijn van een impregnatie van buitenaf. 'Es werden hier Vorstellungen eines Anpassungszwanges der Heranwachsenden an die an Erfahrung und gesellschaftlicher Macht absolut überlegene Erwachsenengeneration und des abhängigen Individuums an die übermächtige Gesellschaft in dem Sinne erzeugt, dasz die Gesellschaft sich ihre Mitglieder nach ihren Zielen und Normen formt. Von den Mitgliedern, bei denen diese Formung einen zu geringen Erfolg hatte, spricht man kennzeichenderweise im Amerikanischen von mal-adjusted personalities. . .' (7). Tegen deze overwegingen is onder andere ingebracht dat de sociologie slechts een beperkt en aspektmatig zicht op de realiteit heeft, waarbij zij steeds dringend behoefte heeft aan (komplementaire) aanvulling door andere wetenschappen. Dit neemt echter niet weg dat een dergelijke beperking van de sociologie tot de vraag naar de maatschappelijke structuren en eventueel ook tot de van deze structuren uitgaande aanpassingsdwang op de individuen een te eng zicht op het fenomeen samenleving geeft. Immers tot de sociologische bestudering van het socialisatieproces behoort, zoals Wurzbacher stelt, ook de zogenaamde 'Rückwirkung der Person auf Kultur und Gesellschaft', die in het bijzonder voor de verklaring van maatschappelijke veranderingsprocessen van uitermate groot belang is.

Deze terugkoppeling die duidt op een zekere onafhankelijkheid van de afzonderlijke aktores tegenover de handelingseisen van het sociale systeem (met andere woorden de mogelijkheden van individuele autonomie) behoort ook in Parsons' visie tot de legitieme sociologische vraagstelling, mits zij uitdrukkelijk in samenhang met de sociale vervlechtingen van het individu behandeld wordt.

De vraag naar de terugkoppeling en ook de vraag naar de maatschappelijke voorwaarden van de individuele zelfontplooiing, heeft Parsons echter in de marge van zijn analyse gelaten. Geïnteresseerd als hij is in het concept van een naar evenwicht strevende en geïntegreerde maatschappij, waarin de mens optimaal ingekaderd is, onderzoekt hij het 'personality-system' primair naar zijn betekenis voor het functioneren van de verschillende sociale systemen. Een gevolg daarvan is dat er een beeld ontstaat van de individuele persoonlijkheid dat in feite bestaat uit een 'motivatie-machine' voor de maatschappelijke vereisten; in zoverre deze 'motivatie-machine' niet afdoende gesocialiseerd is, wordt deze door de sociale controle weer in het gareel ge-

houden (re-adjustment). De vragen naar de verschijningsvormen, de sociaal-structurele voorwaarden en gevolgen van de individuele autonomie en creativiteit, worden bij Parsons onderbelicht. Zij komen alleen aan de orde in zoverre zij als resultante van een gebrekkige socialisatie, een motivationele vervreemding ten aanzien van de rolverwachtingen doen ontstaan, of in zoverre zij als toegestane of verwachte speelruimte een functionele bijdrage leveren aan de homeostase in het sociale systeem. Toch zijn het juist deze vragen ten aanzien van de verhouding van mens en samenleving, die van fundamenteel belang zijn voor de sociologische bestudering van socialisatieprocessen. In dit verband verdient vooral een in 1961 gepubliceerd artikel van Dennis Wrong in Nederland grotere bekendheid dan momenteel het geval is. Om deze reden zal in het onderstaande enigszins uitvoerig worden stilgestaan bij dit artikel genaamd 'The oversocialized conception of man in modern sociology', waarmee Dennis Wrong de knuppel in het hoenderhok van de gevestigde Amerikaanse socialisatietheorie wierp.

Denkend over de verhouding van mens en samenleving stelt Wrong als het fundamentele probleem van de sociologie: Wat zijn de bronnen van sociale kohesie? of: 'How is social order possible?' of anders gesteld: 'How is man's animal nature domesticated by society?' Het sociaal-psychologische aspect van dit probleem noemt Wrong 'the Hobbesian question': Hoe verwerft de mens het vermogen om geleid te worden door normen en doelstellingen, die een duurzame maatschappij mogelijk maken; met andere woorden, hoe komt het dat de mens gevoelig is voor sociale discipline? Vele gangbare sociologische theorieën beantwoorden volgens Wrong deze vraag met een overgesocialiseerde kijk op de mens. Wrong onderscheidt hierbij twee vormen, twee verschijningsvormen van de overgesocialiseerde kijk op de mens, die beide de realiteit en de betekenis van de vraag ontkennen. Het eerste antwoord is samengevat in de these van de 'internalisering van sociale normen'. Het tweede antwoord dat meer algemeen gebruikt en in het empirisch onderzoek toegepast wordt, is gelegen in de visie dat de mens wezenlijk gemotiveerd wordt door de wens om een positief beeld van zichzelf te krijgen. Dit laatste komt tot uitdrukking in de mate waarin de mens in de ogen van anderen aanvaarding en status verwerft.

Samen vormen deze antwoorden volgens Wrong een model voor de menselijke natuur — soms openlijk uitgesproken, vaker impliciet in de begrippen — dat de moderne sociologie doordringt. De huidige sociologie stelt dat aktie geïnstitutionaliseerde patronen volgt, dit in tegenstelling tot individuele en algemene belangen, die slechts een zeer beperkte betekenis zouden hebben. De menselijke samenleving verschilt niet wezenlijk van een bijen-

samenleving, hoewel konformisme en stabiliteit in een menselijke samenleving gehandhaafd worden door niet-instinctieve processen. Moderne sociologen, zo stelt Wrong, zeggen dat zij deze processen begrijpen en dat het stellen van de Hobbesiaanse vraag voortkomt uit onwetendheid. Immers als men de mens ziet als een wezen dat de sociale normen internaliseert en verder tracht een gunstig beeld in de ogen van anderen te verwerven, door zich te konformereren aan hetgeen die anderen van hem verwachten, dan heeft het stellen van het Hobbesiaanse probleem geen zin meer. Afwijking zou onder normale omstandigheden voor een dergelijk 'model-mens' onmogelijk zijn. Als kroongetuige voor de overgesocialiseerde konceptie van de mens die tracht in de ogen van anderen status en erkenning te verwerven, noemt Wrong Parsons.

Het Freudiaanse mensbeeld, dat op het denken van de sociologen grote invloed heeft uitgeoefend, is door deze laatsten verkeerd geïnterpreteerd, zo stelt Wrong. Centraal staat bij Freud dat als de persoon er niet in slaagt de normen na te leven, hij schuldgevoelens zal krijgen en niet zozeer dat hij er feitelijk in zal slagen de normen na te leven. Freuds koncept van het Über-Ich laat zien dat de mens zich onderdrukt, zijn eigen wensen onder controle stelt en zo zijn eigen innerlijk tot een slagveld maakt van konfliktierende motieven. De sociologie stelt dat konformisme aan geïnstitutionaliseerde normen normaal is. De aktor die de normen geïnstitutionaliseerd heeft voelt een soort behoefte tot konformereren. Wat men echter bij de relatie tussen internalisatie en konformisme over het hoofd ziet, is dat de persoon die konformeert nog meer subjeet van schuld en neurose kan zijn, dan degene, die niet alleen de maatschappelijke normen overtreedt, maar tegelijkertijd ook zijn eigen normen. Voor Freud is juist diegene het meest beladen met schuld en angst die het diepst de normen heeft geïnternaliseerd. Door het grote belang dat sociologen sinds hun recente kennismaking met het werk van Freud hechten aan het proces van internalisatie heeft er een overaksentuering van het Über-Ich plaatsgehad. De neiging tot afwijkend gedrag, zo stelt Wrong, wordt niet beschouwd als dialektisch verbonden met konformisme. De aanwezigheid in de mens van motivationele krachten die hem moed inspreken tegen de bestaande sociale discipline, wordt ontkend. Oftewel iemand heeft de normen geïnternaliseerd of hij is a-sociaal. Freud daarentegen erkent dat een aanzienlijke groep mensen het Über-Ich niet bereikt. Volgens Wrong ziet Freud de mens 'as a *social* though never a fully *socialized* creature'. Bovenstaande misvatting door sociologen van het Freudiaanse mensbeeld is volgens Wrong voornamelijk gelegen in het feit dat: 'Sociologists have appropriated the super-ego concept, but have

separated it from any equivalent of the Freudian id' (8). In een zeer polemische reactie op bovengenoemd artikel stelt Parsons, dat Dennis Wrong ter adstruktie van zijn stellingen zijn toevlucht neemt tot bepaalde gedeelten uit het totale werk van Sigmund Freud en deze systematisch selekteert. Bovendien stelt Parsons dat Wrong het werk van Freud ook nog zeer slecht gelezen heeft: 'Wrong apparently has not yet caught up with the fact that the phenomenon of internalization, in Freud's own theory, is not confined to the superego, but permeates the whole of the human personality' (9). Verder stelt Parsons dan: 'In my opinion the extension of this pattern of interpretation to the id itself is unavoidable, in that the structure of the id, as distinguished from its motivational power source, is a set of internalized social objects of the pre-oedipal phase of socialization' (10). Volgens Parsons is dus niet slechts het Über-Ich, maar ook het Ich en het Es sociaal-kultureel bepaald. De verklaringsgrond hiervan is gelegen in de interactie-betrekkingen waarmee het individu gedurende het socialisatieproces gekonfronteerd wordt. Afgezien van de vraag of aan de plausibiliteit van een dergelijke sociaal-darwinistische Freud-interpretatie niet sterk getwijfeld moet worden, pleit deze visie toch wel voor de juistheid van de aanklacht dat sociologen ernaar tenderen gebruik te maken van een 'oversocialized conception of man'.

Ook vanuit een andere gezichtshoek, die ten dele samenhangt met het voorgaande is de huidige socialisatietheorie bekritiseerd. Bedoeld zijn de bezwaren van maatschappij-kritische en 'wissensoziologische' aard. De voornaamste kritiek die ten aanzien van het Parsonniaanse denken is geleverd, vertrekt vanuit het morele gezichtspunt dat de mens een ongedeeld en tevens een van innerlijke en uiterlijke sociale dwang grotendeels gevrijwaard autonoom wezen is dat zelf richting geeft aan zijn bestaan. Het wezen van deze kritiek richt zich dus vooral op de theoretische positie van Parsons ten aanzien van de individuele menselijke vrijheid, alsmede op de consequenties van het Parsonniaanse model voor de sociologische bestudering van socialisatieprocessen. Uitgangspunt vormt het feit dat in wezen de mens opgevat dient te worden als *sociale individualiteit*. Dit begrip sociale individualiteit is niet identiek aan het traditionele begrip individualiteit. Het begrip sociale individualiteit verwijst naar het menselijk zelfbewustzijn. Dit zelfbewustzijn laat zien hoezeer de mens van anderen afhankelijk is om zichzelf te ervaren. Duidelijk komt dit tot uiting in het begrip 'Individueel' van Adorno. Deze Duitse socioloog stelt: 'Nur wer von den Interessen und Bestrebungen anderer sich differenziert, sich selbst zur Substanz wird, seine Selbsterhaltung und Entwicklung als Norm etabliert, ist Individuum' (11).

Daarbij dient echter wel de wederzijdse afhankelijkheid van deel en geheel in het oog gehouden te worden. Het menselijk zelfbewustzijn wordt door Adorno daarom niet abstrakt, namelijk als absoluut individualistisch opgevat, maar als maatschappelijk zelfbewustzijn: 'Gerade dies Selbstbewusstsein des Einzelnen jedoch, dasz ihn erst zum Individuum macht ist ein gesellschaftliches (...)' en verder: 'Erst in der Beziehung des Selbstbewusstsein auf ein anderes entsteht das Individuum' (12).

Dezelfde gedachtengang, zo stelt Adorno, vindt men ook bij Karl Marx terug, die stelt: 'Erst durch die Beziehung auf den Menschen Paul als seinesgleichen bezieht sich der Mensch Peter auf sich selbst als Mensch' (13).

Omdat het menselijk zelfbewustzijn een maatschappelijk zelfbewustzijn is, kan men het sociale aspekt van de mens niet losmaken van de totale mens. Door de beperkingen welke inherent zijn aan hun wetenschappelijke methode, weten vele sociologen (vergelijk bijvoorbeeld Dahrendorf in zijn werk *Homo Sociologicus*) met de gelijktijdigheid (of zo men wil met de synthese) van de twee elkaar logisch tegengestelde polen, de 'sociale gedetermineerdheid' en het 'für sich sein' van de mens geen raad. Daardoor ontstaan voor hen ook de knellende vragen naar de wijze waarop het individu zich tot zijn rollen verhoudt en hoe hij ze reflecteert. Het lijkt onverstandig het wezen van het 'sociale' aspekt van de mens te zien in het feit dat hij sociale posities inneemt. Wil men geen gebruik maken van de a-typische en daardoor onbruikbare konstruktie van Daniel Defoe, dan zal men moeten erkennen dat ieder individu, vanwege het feit dat hij überhaupt *mens* is, op een bepaalde plaats binnen een sociaal milieu aangewezen zal zijn. Gezien vanuit deze visie kan men het socialisatieproces geenszins als volledig geslaagd beschouwen, wanneer het individu volledig zwicht voor 'la pression sociale'. Het socialisatieproces moet de individuen niet in konformisme verloren laten gaan, anderzijds, zo wordt gesteld, dient het individu zich aan te passen, omdat het een houding moet aannemen in de samenleving, hetgeen niet kan zonder aanpassing. Ook is dit nodig voor het voortbestaan van het menselijk samenleven, hetwelk niet mogelijk is als individualisme overheerst. De eenzijdige benadrukking van de stilzwijgend positief gewaardeerde integratie-gedachte, welke berust op een veronderstelde kongruentie tussen de funktionele vereisten van het systeem en het 'gemiddelde Über-Ich' is Parsons menigmaal door zijn kritici verweten, met name vanwege de praktische gevolgen voor de maatschappij.

Sociologische theorie in de trant van Parsons werkt konserverend ten aanzien van de maatschappelijke status quo, zo stelt onder anderen Adorno: 'Der Preis, den Parsons für die begriffliche Harmonie zu entrichten hat, ist,

dasz sein Begriff der Integration, positivistisches Nachbild der Identität von Subjekt und Objekt, einem unvernünftigen Zustand der Gesellschaft Raum liesze, wofern er nur Macht genug hätte, die ihm Angehörigen vorweg zu modellieren' (14). Parsons' perspectief roept bij Adorno associaties op met Huxley's *Brave New World*. Dit moge overdreven lijken, enigszins begrijpelijk is het wel dat deze gedachte bij lezing van Parsons' werk op de voorgrond treedt.

De bovenstaande kritische inzichten hebben niet nagelaten invloed uit te oefenen op het sociologisch denken ten aanzien van het socialisatieproces. De tegenstelling tussen de beschrijving van het socialisatieproces als een 'noodzakelijke inwerking van de maatschappij op de individuen' en als een 'bedreiging van de individuele zelfontplooiing' komt niet voort uit verschillende wetenschappelijke vraagstellingen, maar komt veeleer voort uit de zaak zelf. Dit probleem is inherent aan het socialisatieproces. De alledaagse werkelijkheid van het socialisatieproces zelf, vraagt om een correctie van de traditionele eenzijdige bestudering van dit proces. Met het oog op dit gegeven hebben verschillende auteurs gekonkludeerd dat er in een algemene socialisatietheorie, die niet slechts een conservatieve aanpassingstheorie wil zijn, naast het begrip socialisatie ook plaats moet zijn voor het begrip individuatie.

Individuatie verwijst dan naar de ontwikkeling van een dusdanige persoonlijkheidsstructuur, die in staat is, zich door 'autonoom' rolgedrag, dat afwijkt van de heersende normen, tegenover de aanpassingsdruk van de samenleving te weer te stellen.

Anders en op een meer uitvoerige wijze geformuleerd kan men stellen, dat individuatie betrekking heeft op het ontstaansproces van de persoonlijke gedragswijze, die de sociale normen en rollen als gegevenheden aanvaardt, maar zich van deze sociale normen en rollen tevens distantieert. Ook de in de sociale normen en rollen impliciet aanwezige interpretatie- en handelingsspeelruimte wordt in deze gedragswijze door het individu ten eigen bate aangewend. De veranderingen in maatschappelijke normen en waarden kunnen als een praktisch gevolg van deze non-konformistische gedragswijze beschouwd worden. Het begrip individuatie is tot op heden slechts overwegend als een zogenaamd 'tegen-begrip' in relatie tot de Parsoniaanse systeemtheorie beschouwd. Het is echter onjuist te blijven staan bij het polemische karakter van het individuatiebegrip.

Veel vruchtbaarder is de beantwoording van de vraag naar de sociologische relevantie van dit begrip. Gezien tegen de achtergrond van de behandelde bezwaren tegen het traditionele socialisatie-begrip lijkt het redelijk te

stellen, dat het begrip individuatie slechts in het sociologisch referentiekader zou mogen worden opgenomen, als met behulp van dit begrip de mens als vermaatschappelijkst wezen beter begrepen kan worden. De kwaliteit van de sociologische analyse van het menselijk handelen zou hierdoor in belangrijke mate begunstigd worden. Bij beantwoording van de vraag of de categorie individuatie beschouwd kan worden als een nuttig hulpmiddel voor de sociologische analyse, verdient vooral het komplementaire karakter van dit begrip de aandacht. De socioloog die slechts de spontane individualiteit van de mens benadrukt, bezit een even puur abstrakte konseptie van de mens, als de socioloog die slechts de sociale gedetermineerdheid van de mens laat zien. De spontane individualiteit van de mens als zelfbepalend, de maatschappij vormgevend wezen, kan immers slechts gezien worden binnen de mogelijkheden van de organisatie van het samenleven. Omgekeerd bestaat de gedetermineerdheid van de mens, die het gevolg is van de organisatie van de samenleving slechts bij de gratie van de individuen die de grenzen van deze organisatie vastleggen.

Bovenstaande overwegingen hebben ertoe geleid dat sommige sociologen pogingen in het werk stelden om in aansluiting op de bestaande sociologische inzichten, te komen tot een meer volledig begrip van het socialisatieproces. Met name de sociologische roltheorie en de theoretische aanzetten, die als reactie op deze roltheorie ontwikkeld zijn, bieden de mogelijkheid om de relatie tussen systeemdwang en individuele autonomie verder te doorgronden en inhoudelijk te preciseren.

Het begrip sociale rol wordt in deze beschouwing opgevat als een begrip dat verwijst naar het inhoudelijk konglomeraat van gedragsverwachtingen waartegenover het individu zich als drager van een bepaalde positie geplaatst ziet. Deze gedragsverwachtingen worden door de maatschappelijke normen bepaald en de nakoming ervan wordt afgedwongen met behulp van bepaalde sankties. Zo omvat de geslachtsrol bijvoorbeeld al die 'typisch mannelijke' of 'vrouwelijke' gedragskenmerken, die van de man of de vrouw verwacht worden. De vergelijking met primitieve samenlevingen waarin de geslachtsrollen andere gedragsverwachtingen hebben, toont aan dat dit 'typisch mannelijk' of 'vrouwelijk' gedrag voor een groot deel door de samenleving, dus door de maatschappelijke normen gedefinieerd wordt (15).

Voorals Talcott Parsons heeft in zijn theorie het feit benadrukt dat het rolgedrag voor het individu klaarblijkelijk van groot belang is; het verschaft het individu een blijvende zekerheid wat betreft de bevrediging van zijn be-

hoeften, doordat het interaktienetwerk waarin het individu zich bevindt normatief veiliggesteld is.

Parsons postuleert in zijn theorie dat er een zeer volmaakte afstemming of overeenkomst bestaat tussen de funktionele problemen van het systeem en de daarvoor in het leven geroepen rollen. De rollen verrichten hun dienst aan het systeem zoals de organen van een levend lichaam: 'There is the same order of relationship between roles and functions relative to the system in social systems as there is between organs and functions in the organism' (16).

Behalve dit belangrijke postulaat liggen er aan het werk van Parsons, in het bijzonder aan zijn roltheorie ook nog andere vooronderstellingen ten grondslag. Alvorens daarop echter nader in te gaan lijkt het nuttig om eerst de verschillende elementen van de roltheorie kort samen te vatten. Van belang zijn de volgende, aan Habermas ontleende gezichtspunten:

- a. Het spelen van rollen vindt plaats in interactiesituaties waar minstens twee personen aan deelnemen. Met behulp van een gemeenschappelijk symbool-systeem treden de partners met elkaar in kommunikatie. Hierbij is een intersubjectiviteit ten aanzien van de betekenis van bepaalde symbolen vereist. Het voornaamste symbool-systeem wordt gevormd door de taal.
- b. Het spelen van rollen wordt geleid door regels die de vorm hebben van komplementaire gedragsverwachtingen. De handeling van een bepaalde interactiepartner oriënteert zich dus op de verwachtingen van de anderen. Bij de vervulling van de gedragsverwachtingen zullen de reacties van de andere interactiepartners positief zijn. Bij afwijzing daarentegen negatief. Een derde mogelijkheid is dat de reactie in beide gevallen negatief is. Het opvolgen van de normen staat dus onder de wederzijdse controle van de partners. De aard van de sankties zal afhangen van het feit of de sociale rol een bepaald gedrag beveelt, toestaat of verbiedt.
- c. Er kan een diskrepancie bestaan tussen de rollennorm en het feitelijk gedrag zoals dat waarneembaar is. Het verschil tussen norm en gedrag bepaalt de mate van rolkonformiteit.
- d. Vele auteurs vatten de sociale rol en de interactie tussen rollenspelers op als een systeem, dat naar een evenwichtstoestand tendeert en zelfregulerende mechanismen bevat.

Jürgen Habermas, aan wiens werk ook de onderstaande gezichtspunten grotendeels ontleend zijn, heeft in het kader van een socialisatietheorie, die niet slechts de 'Vergesellschaftung', maar ook de 'Individuierung' sociologisch

kan verklaren, Parsons' roltheorie bekritiseerd en uitgebreid. Deze revisie van de traditionele roltheorie is volgens Habermas noodzakelijk om te voorkomen dat er reeds op analytisch niveau konformiteitsvooroordelen de socialisatietheorie binnensluipen. Immers zo stelt hij: 'Das übliche Rollenkonzept eignet sich für die begriffliche Formulierung des einen Aspekts: nämlich des Sozialisations-Vorgangs als einer Individuierung nicht ebenso gut wie für die Formulierung des anderen Aspekts: des Individuierungsvorgangs als Sozialisation' (17).

Uit de hierna volgende bezwaren zal blijken dat ook Habermas zich bij zijn poging om de vorming van de vaardigheden tot identiteitspresentatie uit sociale processen te verklaren, aansluit bij de rij critici die de 'aanpassingsmechanistische' tendens in het socialisatiebegrip aan de kaak stellen. Zijn bezwaren betreffen drie dimensies welke betrekking hebben op de verhouding van het handelend subject tot zijn rollen. Deze drie dimensies: de repressiviteit, de rigiditeit en de gedragskontrole, zullen hierna onder het hoofd van de daarbij behorende theorema's achtereenvolgens aan de orde gesteld worden.

Het integratietheorema

Wil de evenwichtstoestand in het sociaal systeem gehandhaafd blijven, dan dient er in de geïnstitutionaliseerde interactiesituaties aan beide zijden een kongruentie te bestaan tussen waardenoriëntaties en behoefendisposities. Habermas noemt dit postulaat van de roltheorie het integratietheorema. De kern ervan is gelegen in het volgende: 'der institutionell hergestellte Komplementarität der Erwartungen und des Verhaltens entspricht eine Reziprozität der Bedürfnisbefriedigung (Gratifikation)' (18).

Dit theorema van Parsons is empirisch gezien slechts gedeeltelijk juist. Wil het evenwicht van de interactie gehandhaafd blijven, dan dient inderdaad aan de voorwaarde van de komplementariteit van de verwachtingen voldaan te zijn. Dit betekent echter niet dat aan de voorwaarde van de reciprociteit van de behoeften voldaan is. Volgens Habermas is het meer in overeenstemming met de empirie, wanneer men stelt, dat er in de ons tot nog toe bekende samenlevingen eerder sprake is geweest van discrepanties tussen de behoeften van de individuen en de daar aanwezige rolverwachtingen. Ter verklaring van deze gang van zaken voert Habermas het 'Repressionstheorem' in. Dit theorema houdt in, dat volmaakte komplementariteit van de verwachtingen slechts onder dwang, op basis van onvolledige reci-

prociteit bereikt kan worden. Inderdaad vormt macht een integraal onderdeel van iedere interactie-situatie. Een repressievrij interactieproces veronderstelt immers dat ieder van de deelnemende individuen een even grote mogelijkheid heeft om de verwachtingen van anderen te aksepteren of af te wijzen en aandacht voor zijn behoeften te vragen. Een dergelijke consensus voor gemeenschappelijk handelen veronderstelt het fundament van gelijk-berechtigde discussie van allen.

Het identiteitstheorema

Als tweede premisse in de theorie van Parsons noemt Habermas de kongruentie welke bij evenwichtshandhavende interacties verondersteld wordt tussen roldefinities en rolinterpretaties. Habermas: 'das relevante Verhalten der Intragierenden ist durch die Rollenvorschrift in der Weise gleichsinnig determiniert, dasz die handelnden Subjekte tatsächlich oder virtuell jeweils ihren Platz mit dem Partner tauschen können' (19).

Dit identiteitstheorema is volgens Habermas niet in overeenstemming met de resultaten van het empirisch onderzoek. In de realiteit is er sprake van actieve rolinterpretaties en van een zekere speelruimte tussen roldefinities en rolinterpretaties. Deze stelling wordt volgens Habermas ondersteund door het werk van de Amerikaanse socioloog Goffman die aangetoond heeft 'wie die Beteiligten eine diffuse Ausgangssituation im Hinblick auf locker definierte Rollen erst dadurch interpretieren, dasz sie ihre konkurrierenden Rollenprojekte aneinander abarbeiten lassen, bis ein vorläufiger Deutungskompromisz gefunden ist' (20). Om deze reden lijkt het juist en meer in overeenstemming met de realiteit om de niveaus van de roldefinitie en de rolinterpretatie van elkaar te scheiden.

Tegenover het identiteitstheorema stelt Habermas daarom dan een diskrepantiethorema: 'eine vollständige Definition der Rolle, die die dekungsgleiche Interpretation aller Beteiligten präjudiziert, ist allein in verdinglichten, nämlich Selbstrepräsentation ausschliessende Beziehungen zu realisieren' (21).

Ons inziens behoeft dit diskrepantiethorema van Habermas wel enige aanvulling. Inderdaad is het zo dat 'der Spielraum einer gebrochenen Inter-subjektivität der Verständigung über gemeinsame Normen' aan de rollenspelers de mogelijkheid biedt hun sociale individualiteit te laten blijken.

In deze zin gaat er van de diskrepantie tussen de roldefinities een 'personaliserende Wirkung' uit zoals men het in Wurzbachers terminologie zou

kunnen uitdrukken. Dit neemt echter niet weg, dat het individu óók in zijn rolvulling, voorzover die overeenkomt met de roldefinitie, min of meer van zijn sociale authenticiteit blijk kan geven.

Het konformiteitstheorema

In aansluiting bij de kritiek van de socioloog Goffman op de traditionele roltheorie formuleert Habermas zijn konformiteitstheorema aldus: 'Die Rollentheorie geht schliesslich von der Annahme aus, dass eine stabil eingespielte Interaktion auf einer Kongruenz zwischen geltenden Normen und wirksamen Verhaltenskontrollen beruht: eine institutionalisierte Wertorientierung (Rolle) entspricht einem internalisierten Wert (Motiv) in der Weise, dass geltende Normen mit hinreichender Wahrscheinlichkeit auch faktisch erfüllt werden' (22). Deze kongruentie verwaarloost het feit dat het van de mate en de aard van de internalisering afhankelijk is, op welke wijze het handelend subjeet zich tot zijn rollen verhoudt. Bovendien zo stelt Habermas: 'Die spezifische Form der Verhaltenskontrolle bestimmt das Mass möglicher Rollendistanz' (23).

Bij een reflexieve toepassing van flexibel verinnerlijkte normen, is er geenszins sprake van een bijna volledig gekonditioneerde gedragsreactie, noch van een dwangmatige automatische opvolging van op rigide wijze verinnerlijkte normen. In de sociale realiteit is er steeds sprake van een bepaalde mate van sociale controle. Bij autonoom rolgedrag zoals dat in de niet totaal verzakelijkte samenleving nog voorkomt, is er naast een zekere identifikatie met de rol sprake van een bepaalde mate van roldistantie, waarbij het evenwicht tussen beide componenten afhankelijk is van de wijze waarop en de mate waarin de samenleving haar grenzen stelt.

Konkluderend stelt Habermas: 'Das Integrationstheorem schlieszt aus, dass wir eine stabil eingespielte Interaktion nach Graden der Repressivität bewerten. Das Identitätstheorem schlieszt eine Differenzierung nach Graden der Rigidität der Rollendefinition und des entsprechenden Interpretationspielraums aus. Das Konformitätstheorem schlieszt eine Unterscheidung nach Graden der Autonomie des Handelns aus' (24).

In het licht van hetgeen in het voorgaande gesteld is over het begrip individuatie, zullen de in het socialisatieproces te verwerven grondkwalifikaties (of vereisten) óók moeten verwijzen naar de motivatie- en waardenstructuur, de doelstellingen en gedragsnormen, die

- a. in meer of mindere mate afwijken van de maatschappelijk geïnstitutionaliseerde,
- b. het individu in staat stellen zich door zijn gedachten en min of meer non-konformistisch gedrag te onttrekken aan de konformiteitsdruk, die de referentiegroepen op het individu uitoefenen,
- c. het individu in staat stellen zich gedistantieerd op te stellen ten aanzien van zijn rollen.

Deze uitbreiding op analytisch niveau heeft niet alleen voor de empirische verklaringswaarde van het interpretatiekader van de socialisatie-socioloog belangrijke vruchtbare konsekventies, maar vormt ook de aanzet tot de ontwikkeling van een sociologisch begrip van Ich-identiteit.

Dit begrip Ich-identiteit, afkomstig van de Amerikaanse socioloog Goffman verwijst naar het dilemma waarmee het individu in de interactiesituaties van het normale leven te kampen heeft. De kern van dit dilemma is gelegen in het feit dat het individu enerzijds zoveel mogelijk op gelijke golflengte moet trachten te komen met zijn interactiepartners wat betreft de handelingsoriëntaties en de taal. De noodzaak hiervan is gelegen in de notie, dat wil interactie mogelijk zijn, een zekere mate van consistentie en patroonmatigheid in de handelings- en kommunikatiesystemen van de interactiepartners een eerste vereiste is. Anderzijds moet het individu zich ook manifesteren in zijn anders-zijn, zodat hij in verschillende situaties — als dezelfde persoon — herkenbaar is.

Ook dit laatste aspect is in zekere zin 'sociaal bepaald'. Immers de poging om aan de interactiepartners zijn individuele kenmerken te laten blijken, moet noodzakelijkerwijs voortbouwen op de verwachtingen welke 'men' aan bijvoorbeeld 'een wetenschapper' stelt. Want indien het individu niet aan de verwachtingen van anderen voldoet — bijvoorbeeld de wetenschapper die zijn stellingen niet rationeel argumenteert — zal dit individu, wat betreft zijn individuele kenmerken niet volledig geaccepteerd worden (25).

Het bovenstaande dilemma vloeit voort uit het feit dat 'individu' een sociale categorie is, of anders gesteld, dat het proces van vermaatschappelijking tegelijkertijd een proces van individuatie is. Het handelende subject is tegelijkertijd identiek en niet-identiek aan zijn sociale rollen. De Amerikaanse socioloog Goffman heeft getracht deze tweeslachtigheid te verduidelijken met behulp van de begrippen persoonlijke en sociale identiteit.

De persoonlijke identiteit is de vaardigheid van het individu om de verschillende fasen van zijn levensgeschiedenis te integreren in een onverwisselbare biografie. Ieder individu heeft in de loop van zijn leven een bepaalde

volgorde van gekombineerde posities in het gezins-, beroeps- en machtsysteem ingenomen. Op deze wijze heeft eenieder in zijn levensloop een andere konstellatie van ervaringen opgebouwd, welke verschillend is van die van anderen. Deze ervaringen die een bepaalde definitie van de situatie tot gevolg hebben, draagt eenieder noodzakelijk met zich mee wanneer hij zich in een aktuele interactie-situatie bevindt.

De sociale identiteit heeft betrekking op alle gelijktijdige rolverplichtingen waarmee het individu op een bepaald moment rekening moet houden. Het is met andere woorden de eenheid in de veelheid van gelijktijdige, dikwijls inkompatibele rollen.

Het begrip Ich-identiteit verwijst in dit begrippenschema naar de samenstelling of synthese van de persoonlijke en de sociale identiteit. Het is de vaardigheid om op beide dimensies, de vertikale (persoonlijke identiteit) zowel als de horizontale (sociale identiteit), te balanceren. Wil er sprake zijn van Ich-identiteit, opdat de interactie bestendig kan worden, dan dient aan geen van beide alternatieven de voorkeur gegeven te worden, maar zal er een soort prekaar, balancerend evenwicht gekreëerd moeten worden.

Immers de wijze waarop en de mate waarin het individu een dergelijke prestatie (Ich-identiteit) levert, is afhankelijk van de mate waarin het individu zich weet te handhaven ten aanzien van de veelheid van gelijktijdige rolverwachtingen (sociale identiteit), alsmede de mate waarin het in staat is zijn persoonlijke verwachtingen op de voorgrond te laten treden, zonder de interactie zodanig te verstoren dat deze onmogelijk wordt (persoonlijke identiteit). Volgens Jürgen Habermas, die de gedachten van Goffman enigszins gesystematiseerd heeft, komt er zowel in de sociale als in de persoonlijke identiteit een dialektische verhouding tot uiting.

Een andere aan de Frankfurter Schule verwante socioloog, Ulrich Oevermann, heeft getracht deze komplekse relatie als volgt kernachtig te verwoorden: 'Es musz einerseits, damit der Inkonsistenz der Normen nicht zur Inkonsistenz seiner Person wird, in Rollenambivalenz die totale Erfüllung von Rollenverpflichtungen verweigern, aber es musz in Rollenkomplementa-

rität andererseits trotz dieser Relativierung die Gültigkeit einer aktualisierten Rollennorm prinzipiell anerkennen können (. . .)' (26).

De persoonlijke identiteit, die de kontinuïteit van het Ich in de opeenvolgende situaties in iemands levensgeschiedenis veilig moet stellen, duidt ook op een dialektische verhouding. 'Einerseits musz das Individuum, damit es seinen Entwurf von Einzigartigkeit aufrechterhalten kann, in Rollendistanz die mit diesem Entwurf kollidierenden Inhalte von Rollenverpflichtungen

zurückweisen können, andererseits muss es imstande sein, in Rollenflexibilität auch immer ein Stück dieses Entwurf aufzugeben und konfligierende Rollenerwartungen zu übernehmen. Denn nur unter dieser Bedingung kann es neue Erfahrungen machen, um nicht realitätsfremd und schliesslich asozial in seinem Entwurf von Einzigartigkeit zu erstarren und in die Gefahr der Depersonalisierung zu geraten' (27).

Zoals in het voorgaande gesteld is, worden aan het individu wat zijn sociale en persoonlijke identiteit betreft tegenstrijdige verwachtingen gesteld. Wat de horizontale dimensie betreft, wordt van het individu verwacht dat het zich aan de algemene gedragsverwachtingen houdt en wat de vertikale dimensie betreft, verlangt men van het individu dat het zich van anderen zal onderscheiden. Er wordt dus als het ware van het individu geëist dat het is, zoals alle anderen en ook dat het is zoals geen ander. Om een uitweg uit deze tegenstrijdige gedachten te vinden handelt het individu volgens Habermas op een 'alsof'-basis.

Ten aanzien van de veelheid van sociale verwachtingen doet het (terwille van zijn persoonlijke identiteit) alsof het daar volkomen aan beantwoordt (phantom normalcy). Evenzo handelt het individu wat betreft de verwachtingen die aan hem gesteld worden ten aanzien van zijn unieke biografie 'alsof' het hieraan tegemoet komt (phantom uniqueness). Met behulp van dit voorbehoud is het individu in staat om met de handhaving van zijn persoonlijke identiteit, gelijktijdig zijn onderwerping aan de algemene verwachtingen ten aanzien van zijn sociale identiteit niet te verloochenen. De mate waarin en de wijze waarop Ich-identiteit bereikt kan worden, is afhankelijk van de mate waarin binnen een maatschappijstelsel rolinterpretaties toegelaten worden en de dwang om rollen over te nemen sterker is. Echter de mate waarin in een maatschappijstructuur met een gegeven graad van repressie en rigiditeit, Ich-identiteit gemanifesteerd kan worden is afhankelijk van het socialisatieproces.

De vaardigheid om te balanceren is niet aangeboren, maar is produkt van het socialisatieproces, dat reeds het zeer jonge kind konfronteert met discrepanties in de verwachtingen. Deze discrepanties dienen echter ook weer niet zodanig groot te zijn dat het kind geen uitweg meer weet te vinden.

Tot de verschillende kwaliteiten die in het socialisatieproces gestimuleerd moeten worden om in actuele interactiesituaties Ich-identiteit ten toon te spreiden, behoren onder andere met name de elementen van distantie, ambivalentie en het zich leren indenken in de rol van de ander.

Deze vermogens, die hieronder in eerste aanzet worden uitgewerkt, vor-

men, wanneer zij worden aangevuld met de basiskwalifikaties die het traditionele socialisatiebegrip aan het proces van kultuuroverdracht toekende, de maatschappelijke en individuele voorwaarden voor een adequate socialisatie. Er zij duidelijk op gewezen dat er hier slechts sprake is van 'voorwaarden', vereisten waaraan voldaan moet zijn, wil er bijvoorbeeld in het socialisatieproces een individu ontstaan dat in staat is maatschappijkritiek te leveren en zich te engageren met maatschappelijke vraagstellingen om zodoende betere maatschappelijke verhoudingen na te streven. In het kader van dit exposé zullen slechts de voorwaarden voor Ich-identiteit behandeld worden, aangezien deze in de socialisatieliteratuur vrijwel niet aan de orde komen.

Het vermogen tot distantie

De belangrijkste voorwaarde voor het handhaven van Ich-identiteit bestaat uit het vermogen van het individu om zich op een zodanige wijze tot de maatschappelijke normen te verhouden dat het deze kan reflekteren en interpreteren. In het voorgaande is reeds gewezen op de noodzaak van deze distantie; het individu dat Ich-identiteit wil manifesteren moet enerzijds leren op de verwachtingen van anderen in te gaan omdat interactie daardoor pas mogelijk wordt, anderzijds moet het ook leren tegenover de ander te demonstreren dat het zich niet volledig aan zijn verwachtingen onderwerpt. Deze vaardigheid om boven de eisen van anderen ten aanzien van zijn rolgedrag uit te stijgen, zodat het individu deze rolverwachtingen kan afwijzen, interpreteren of modificeren kan in navolging van Goffman aangeduid worden met de term 'role-distance'.

Dit begrip heeft duidelijk een relatief karakter. Het is bedoeld om aan te geven dat de mate van overgave van het individu aan zijn rollen zeer verschillend kan zijn. Er is als het ware sprake van een continuüm tussen overdevoren voldoen aan de verwachtingen (overattachment) en de vervreemding hiervan (alienation). Tussen deze beide polen ligt volgens Goffman een groot gebied waarin het individu zich gedistantieerd tot zijn rollen kan gedragen (28).

Het zal duidelijk zijn dat in beide extremen, interactie onmogelijk is. In het 'overattachment'-geval is het produkt van het socialisatieproces een wezen dat slechts bestaat uit de overgenomen verwachtingen oftewel de geïnternaliseerde rollen. Voor zo'n wezen zou het onmogelijk zijn om middels een interpretatieve daad individualiteit tot uitdrukking te brengen. In het polaire geval van de 'alienation' is elke basis voor kommunikatief handelen

en daarmee voor de manifestering van de sociale individualiteit onmogelijk.

Bij afwezigheid van dit fundament voor de interactie is het onmogelijk om de verwachtingen van anderen zo te interpreteren dat het individu zijn bijzonderheid in deze verwachtingen kan uitdrukken.

Voor de sociologische bestudering van de socialisatieprocessen heeft deze kennis belangrijke consequenties. Met name de courante opvattingen betreffende de internalisering worden door de invoering van het begrip 'role-distance' in discussie gesteld. In de traditionele socialisatietheorie worden er in feite wat betreft de internalisering, slechts twee alternatieven gezien. De normen worden wel verinnerlijkt of niet.

Indien het individu de gedragsnormen geïnternaliseerd heeft, dan handelt het noodzakelijk op een rigide, ongereflecteerde manier volgens deze normen. Zolang er in deze situatie sprake is van consensus over de normen, zal de interactie vrijwel zonder moeilijkheden verlopen.

Een dergelijke fiktieve situatie treft men in de samenleving nooit aan. In feite zijn de rolverwachtingen veelvuldig inkongruent en eisen ze meer van het individu dan waaraan tegemoet gekomen kan worden. De in het socialisatieproces te verwerven vaardigheid tot rollendistantie, biedt het individu de mogelijkheid in een rol zo te handelen dat de rolbetrekkingen, waarin het individu zich gelijktijdig geplaatst weet, niet volkomen afgesneden worden. Het individu moet dus leren de normen, ondanks de internalisering te reflekteren en ze met inachtneming van bijkomende omstandigheden op gemodificeerde wijze tot hun recht te laten komen.

Het vermogen tot ambivalentie

Het begrip Ich-identiteit is sterk verbonden met de conflicten en ambiguïteiten, welke deel uitmaken van iedere interactie. Het individu is gedwongen voortdurend zijn houding tegenover de voorkomende inkonsistenties te bepalen. Wil het individu Ich-identiteit manifesteren, dan moet het individu in staat zijn om tegenstrijdige rollen, waaraan het moet deelnemen, op een interpreterende wijze tegemoet te treden en ze naast elkaar te tolereren. Het vermogen om die bij zichzelf en bij zijn interactiepartners te verdragen is de ambiguïteitstolerantie. Deze ambiguïteitstolerantie geeft het individu de mogelijkheid om aan interacties deel te nemen en om daarin Ich-identiteit tot uitdrukking te brengen. Interessant is, dat bij vele sociologische en sociaal-psychologische onderzoeken naar het vooroordeel en naar de autori-

taire persoonlijkheid, deze vaardigheid om ambivalentie te dulden een grote rol heeft gespeeld. Maar ook in de socialisatieresearch is het belang van de variabele van de ambiguïteits-tolerantie al geruime tijd onderkend. Zo heeft Ulrich Oevermann getracht het aankweken van de ambiguïteitstolerantie terug te voeren tot de rollenkonstellatie van het gezin (29).

Het individu kan zich op twee verschillende wijzen aan de ambivalentie onttrekken. De eerste manier bestaat uit het volledig tegemoetkomen aan de verwachtingen van anderen ten koste van de eigen behoeftenstructuur. In feite betekent dit een verdringen van de diskrepanties doordat het individu zijn behoeften modificeert of volledig ontkent. Het tweede schijnbare alternatief bestaat daarin dat het individu zich totaal terugtrekt op de eigen behoeftendisposities waardoor sociale interactie in feite een onmogelijkheid wordt.

Het vermogen zich te verplaatsen in de rol van een ander

Hiermee wordt bedoeld de mogelijkheid om de verwachtingen van de interactiepartners over te nemen. Dit geschiedt doordat het individu zich voorstelt dat hij de andere interactiepartner is. Deze projectie stelt de mens in staat om op de verwachtingen van anderen te anticiperen en is daarmee een wezenlijk element in het proces van kommunikatief handelen. De hier bedoelde vaardigheid wordt in de sociologische literatuur wel aangeduid als 'role-taking'.

De geanticipeerde verwachtingen worden in het proces van Ich-identiteitspresentatie steeds opnieuw getoetst totdat uiteindelijk de interpretaties van een bepaalde situatie en de verwachtingseisen van de interactiepartners elkaar enigszins gevonden hebben. In relaties welke zich kenmerken door sympathie, verbondenheid, langdurige kennismaking en dergelijke is het, zoals reeds uit de alledaagse ervaring blijkt, gemakkelijker op de reacties van een ander te anticiperen. Duidelijk is ook dat de taalontwikkeling van het individu in hoge mate bijdraagt tot de vaardigheid zich in de situatie van iemand anders te verplaatsen.

Onderzoek heeft uitgewezen dat het vermogen van kinderen om vreemde rollen te spelen hoog korreleert met de verbale intelligentie (30).

Uit deze en andere resultaten kan gekonkludeerd worden dat opvoedingstechnieken die gebruik maken van verbale aanwijzingen en die de gedifferentieerdheid benadrukken, voor het aankweken van deze 'invoelings'-vaardigheid van groot belang zijn.

Samenvattend kan gesteld worden dat de in deze verhandeling geschetste begrippen van auteurs als Habermas en Goffman, de socioloog in staat stellen om zowel de systeemdwang als de individuele autonomie in één begripstelsel te omvatten. Gebruikmakend van het begrip Ich-identiteit — opgevat als een stelsel van twee balancerende krachten —, vervalt men niet in de grote fout om de spontaniteit en creativiteit van het individu tegenover een allesoverheersende sociale druk tot konformiteit te stellen. Ich-identiteit voorkomt aan de ene kant dat het individu door de verwachtingseisen geabsorbeerd of in stukken uiteengelegd wordt, en aan de andere kant dat het individu zich in volkomen isolatie laat drijven. Voortbouwend op het begrip Ich-identiteit is het voor de socioloog wellicht mogelijk een beter inzicht te verkrijgen in de verhouding socialisatie en sociale verandering. Immers in zoverre het individu zich verzet tegen de sociale dwang vormt het het potentieel tot kritiek en verandering van de samenleving. Zo is bijvoorbeeld de innovatie van rollensystemen zonder de speelruimte voor de reflectie en zonder veranderingen in de interpretaties onmogelijk.

Een artikel over het socialisatieproces en de begrippen die de socioloog bij de bestudering van de proces kan hanteren, is moeilijk te beëindigen. Zeker wanneer er nog zoveel vragen overblijven. De hier weergegeven gedachten van sociologen die getracht hebben het traditionele sociologische socialisatiebegrip te corrigeren, mogen echter een eerste stap zijn op de weg van een meer adequate sociologische begripsvorming.

Noten

1. Durkheim, E., *Education et Sociologie*, Paris, 1968, p. 41.
2. Parsons, T., *The Social System*, New York, 1964, p. 5-6.
3. Parsons, T., and E. Shils, *Toward a General Theory of Action*, New York, 1952, p. 18.
4. Parsons, T., o.c. p. 207-208.
5. Parsons, T., o.c. p. 211.
6. Vergelijk bijvoorbeeld R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*, München, 1962 en C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, New York, 1959.
7. Wurzbacher, G., *Der Mensch als soziales und personales Wesen*, Stuttgart, 1963, p. 5.
8. Wrong, D., 'The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology', in: *American Sociological Review*, 1961, Vol. 26, no. 2, p. 187.
9. Parsons, T., 'Individual Autonomy and Social Pressure: An Answer to Dennis H. Wrong', in: *Psychoanalysis and the Psychoanalytical Review*, 1962, no. 49, p. 73.
10. Parsons, T., o.c. p. 73-74.
11. Adorno, Th., 'Individuum', in: *Frankfurter Beiträge zur Soziologie, Band 4: Soziologische Exkurse*, Frankfurt, 1956, p. 46.

12. Adorno, Th., o.c. p. 47.
13. Marx, K., 'Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie'. 1. Bd., in: K. Marx und F. Engels, *Werke*, Bd. 23, Berlin 1962, p. 67 (Anm.)
14. Adorno, Th., 'Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie', in: *Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und -methodologie*, Frankfurt, 1970, p. 11.
15. Vergelijk M. Mead, *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York, 1950 en voor de vele gekonstateerde overeenkomsten in de geslachtsrollen vergelijk men daarentegen het door M. Zelditch geschreven hoofdstuk in T. Parsons e.a., *Family, Socialization and Interaction Process*, London, 1956.
16. Parsons, T., *The Social System*, o.c. p. 115.
17. Habermas, J., *Thesen zur Theorie der Sozialisation*. Vorlesungsmanuskript, 1968, p. 3.
18. Habermas, J., o.c. p. 8.
19. Habermas, J., o.c. p. 9.
20. Habermas, J., o.c. p. 9.
21. Habermas, J., o.c. p. 9.
22. Habermas, J., o.c. p. 9.
23. Habermas, J., o.c. p. 10.
24. Habermas, J., o.c. p. 10.
25. Voor een uitvoerige behandeling van de verhouding sociale rol en Ich-identiteit, vgl. H. P. Dreitzel, *Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft*, Stuttgart, 1968.
26. Oevermann, U., *Sprache und soziale Herkunft*, Frankfurt, 1972, p. 389.
27. Oevermann, U., o.c., p. 389.
28. Goffman, E., 'Role distance', in: E. Goffman, *Encounters*, Indianapolis, 1966, p. 83-152.
29. Vergelijk Oevermann, die sprekend over de opvoeding van een 'middle class' kind stelt dat dit: 'has to learn to master the precarious balance between forming coalitions in pursuit of his own interests and disturbing the solidarity of the marital relationship. This is best done when the child during coalition formation with one partner makes it clear to the other that this is not a coalition to isolate and reject him and as such does not preclude close interaction with him on other occasions. It is obvious that such a structure of role relations with the parents can only be maintained by means of a differentiated and complex pattern of verbal communication'.
- Oevermann, U., 'Role Structure of the Family and its Implications for the Cognitive Development of Children', in: M. Matthijssen en C. Vervoort (eds): *Education in Europe. Sociological Researchproceedings of the European Seminar on Sociology of Education*, Den Haag, 1969, p. 115.
30. Vergelijk P. Bowers and P. London, Developmental Correlates of Role-playing Attitudes, in: *Child Development*. 36, 1965, p. 499-508.